

УДК 340.15.(4)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.5.11>

ТЕОРІЯ «СВОБОДИ МОРІВ» ҐУГО ҐРОЦІЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ СУЧАСНИХ ПРИНЦИПІВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Бережна К.В.,
*доктор юридичних наук, професор
завідувачка кафедри європейського та міжнародного права
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0002-8250-3562*

Беспаленков Р.О.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0006-7215-3470*

Слісаренко О.М.,
*доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри європейського та міжнародного права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0002-8250-3562*

Бережна К.В., Беспаленков Р.О., Слісаренко О.М. Теорія «свободи морів» Ґуґо Ґроґія та її роль у формуванні сучасних принципів міжнародно-правового співробітництва.

Автори запропонованої статті на основі методів контент-аналізу, історико-правового, хронологічного та порівняльного аналізу праць видатного нідерландського вченого-енциклопедиста, теоретика та історика права Ґ. Ґроґія вивчають історико-правову спадщину цього мислителя. Оскільки юридична спадщина Ґ. Ґроґія широка і різноманітна, аналізуватись будуть лише ті правові праці Ґ. Ґроґія, які торкаються питань міжнародного права і, зокрема, такого його інституту, як морське право, в тому числі проблематики міжнародно-правового співробітництва держав.

До таких праць автори статті віднесли капітальний трактат «Про право війни та миру» та меншу за об'ємом працю «Вільне море». Хоча дані праці написано чотириста років тому, але вони не лише мають історико-правовий сенс, але й започаткували більшість сучасних принципів морського права, а також накреслили бажаність і необхідність міжнародної взаємодії, яку ми розуміємо зараз як міжнародно-правове співробітництво.

На межі XVI–XVII ст. відбувалися докорінні зміни в усвідомленні правосуб'єктності та джерел права, внаслідок чого метафізичне (божественне) право усе більше поступається теорії народного суверенітету, а теорія суспільного договору завойовує популярність як джерело державотворення.

В означених працях було Ґ. Ґроґієм сформульовано головні принципи міжнародного права ранньомодерного часу, які, однак, не втратили актуальності й у теперішній час.

Найважливішим із них можна вважати принцип суверенної рівності держав (право рівності), незалежно від їх розміру та військової потуги. Звідси витікає принцип рівного доступу до світового океану. Ґ. Ґроґій переконливо доводить неможливість проголошення приватною власністю однієї чи кількох держав Світового океану, адже неможливо встановити режим реального володіння водним простором, а отже, океан може виступати лише спільною річчю людства. Однак людство складає єдність усіх людей, а значить, ефективно використовувати море вони можуть тільки у співпраці та взаємодопомозі.

Уже в цій ранній праці Ґ. Ґроґій виступає послідовним прибічником мирного розв'язання конфліктів. Цю ж лінію він проводить і в подальшій своїй творчості. Логічно, що саме його підхід

став основою сучасних принципів морського права та міжнародно-правового співробітництва, прийнятих ООН.

Ключові слова: свобода мореплавства, спільна річ, нічийна річ (*res nullius*), міжнародне право, міжнародне співробітництво держав.

Berezna K.V., Bespalenkov R.O., Slisarenko O.M. Hugo Grotius's theory of the «freedom of the seas» and its role in formation of the modern principles of international legal cooperation.

The authors of the proposed article based on the methods of content analysis, historical and legal, chronological and comparative analysis of the works of outstanding Dutch polymath scientist, theorist and historian of law H. Grotius are studying his historical and legal heritage. Since the legal heritage of H. Grotius is wide and diverse, only his legal works that touch on issues of international law and such an institution as maritime law will be analyzed. In authors' mind such works include his fundamental treatise "On the Law of War and Peace" and the smaller work "The Free Seas".

Although these works were written four hundred years ago, they do not only have an important historical and legal meaning but also initiated most of the modern principles of maritime law and also outlined the desirability and necessity of international interaction, which we now understood as international legal cooperation.

At the edge of 16th–17th centuries the radical changes in the understanding of legal personality and sources of law took place, as a result of which metaphysical (divine) law gradually yielded to the theory of popular sovereignty, and the social contract theory gained popularity as a source of state formation.

In the above works, H. Grotius formulated the main principles of international law of the early modern period, which, however, remain relevant at the present time. The most important of them can be considered the principle of sovereign equality of states (the law of equality), regardless of their size and military power.

Thence follows the principle of equal access to the world ocean. H. Grotius convincingly proves the impossibility of declaring the World Ocean as a private property of one or more states, as it is impossible to establish a regime of real ownership of the water space, and therefore, the ocean can only be a common ownership of humanity.

However, humanity is the unity of all people, which means that they can effectively use the sea only in cooperation and mutual assistance. Even in this early work, H. Grotius stands as a consistent supporter of the peaceful resolution of conflicts. He follows the same line in his further work. It is logical that his approach became the basis of modern principles of maritime law and international legal cooperation adopted by the UNO.

Key words: freedom of navigation, common possession, the property of no one (*res nullius*), international law, international cooperation of states.

Постановка проблеми. Видатного нідерландського вченого-енциклопедиста Гуго Гроція не-безпідставно вважають фундатором сучасного міжнародного права, одним з авторів політико-правової теорії «суспільного договору» та кількох праць з історії держави та права античного часу та Середніх віків. Особливість його поглядів визначалася особливістю часу, в який він жив: перехід від Середньовічної епохи в Європі до Нового (Модерного) часу. Саме батьківщина Гуго де Грота (справжнє ім'я нідерландського мислителя) започаткувала епоху буржуазних революцій.

На зміну клаптиковим середньовічним імперіям Європи, чия суверенність мала династичний характер, почали з'являтися національні держави і першими в цьому ряду стали Нідерланди.

Цей процес супроводжувався широким світоглядним розломом в Європі, який втілювався у появі протестних церков. Даний процес не лише набував характер релігійної реформи, але й торкався глибоких філософських та правових засад європейського життя.

Ментальний злам населення Європи не лише торкнувся питань внутрішнього права, але й породив новітні інститути державного права і виводив на зовсім інший рівень право міжнародне.

Власне, у Середньовіччі міжнародне право існувало у формі приватного права, адже держави мислилися як приватне володіння конкретної династії і відносини між ними регламентувалися тими ж принципами, що й права феодалних доменів.

Тепер же міжнародне право почало розумітися як «право народів», паралелі якого ми зустрічаємо у класичному римському праві. Одним із фундаторів такого розуміння міжнародного права, яке еволюціонувало в сучасне міжнародне право, якраз і став Г. Гроцій.

Мета дослідження: з'ясувати актуальність принципів міжнародного права, висунутих Г. Гро-

цім чотириста років тому: чи залишаються вони дієвим інструментом сьогодення, чи варто ставитися до них виключно як до пам'ятки історико-правової думки? Оскільки теоретико- та історико-правова спадщина нідерландського мислителя об'ємна та багатогранна, аналізуватися будуть переважно аспекти морського права та міжнародно-правового співробітництва.

Стан опрацювання проблематики. Зрозуміло, що за кілька століть, що минули від публікації праць Г. Гроція, накопичився чималий доробок досліджень, що вивчали найрізноманітніші аспекти його вчення. Однак нас цікавить лише та його частина, що торкається міжнародного морського права. Як не дивно, цей сегмент досить невеликий. Можливо, це є наслідком того, що праці Г. Гроція українською мовою не перекладалися. Тож нам довелося користуватися англomовним перекладом цієї праці [1; 2].

Загалом маємо дуже невелику кількість статей, де аналізується історико-правовий доробок Г. Гроція. У сучасній Україні можна вказати на статті С. Волкова та А. Зайця [3; 4]. Проте вони торкалися міжнародного морського права опосередковано, поряд з іншою міжнародно-правовою проблематикою.

Європейську ж правову думку щодо Г. Гроція найбільш адекватно представлено у монографії британських вчених Дж. Себайна та Т. Торсона, яка витримала кілька перевидань протягом 36 років [5]. Ці автори дійшли до висновку, що саме Г. Гроцій підніс розуміння природного права до рівня правових аксіом, якими потім користувалися усі теоретики держави та права ранньомодерної епохи [5, с. 381].

Виклад основного матеріалу. Чому саме нідерландський правник став одним з перших фундаторів сучасного міжнародного права в цілому та морського права зокрема? З одного боку, на початок XVII століття Нідерланди вже вибороли свою незалежність від імперії Габсбургів (парадокс, але династія теж походила з Нідерландів, а грою долі була закинута на трон іспанських королів, а згодом і імператорський). Правда, формальне закріплення незалежності відбулося дещо пізніше, на Вестфальському конгресі 1646-1648 рр., але фактично з 1585 р. сім північних провінцій здійснювали реальну самостійність.

З іншого боку, Нідерланди мали високорозвинене мануфактурне виробництво, але надзвичайно залежали від імпорту сировини та експорту власної продукції. Водночас Іспанія та Португалія (яка з 1580 р. внаслідок династичної кризи була приєднана до іспанської корони протягом майже 70 років) наполягали на своїй монополії у Світовому океані.

Ці претензії ґрунтувалися на Тордесільяській угоді 1494 р., засвідченій авторитетом Римського папи. Правда, після перемоги англійців над «непереможною армадою» у 1588 р. дійсність цієї угоди було підважено, однак міжнародний авторитет Габсбургів все ще спирався на величезні матеріальні та військові ресурси.

Здолати таку потугу сам на сам здавалося не реальним, але утворення певної коаліції протестантських країн (насамперед, Англії та Нідерландів за підтримки французьких гугенотів) таку можливість відкривало. Водночас базувати такий союз лише на політичних комбінаціях вбачалося нетривким; необхідно було підвести під нього таку ідеолого-правову основу, яка б забезпечила його стабільність на довгий час.

Саме в таких історичних обставинах і з'явилася перша помітна праця ще зовсім молодого Г. Гроція «Про право здобичі» (1605 р.).

У 1609 р. один із розділів цієї праці було опубліковано в Лейдені під назвою – «Вільне море, або про право, що належить голландцям у сфері торгівлі з Індією». На значному фактичному матеріалі та із застосуванням інструментів формальної логіки Г. Гроцій доводить несправедливість та безглуздість претензій на простори морів з боку окремих країн (переважно мова ведеться про Португалію).

Слід відзначити особливість доказової бази у працях нідерландського мислителя: широке застосування в якості доказів цитат античних авторів (юристів та філософів) та й інших авторитетних юристів та богословів Середньовіччя, а також окремі витримки зі Святого Письма.

Треба вказати, що подібний прийом застосовувався і його попередниками, адже в ті часи авторитет античної науки стояв надзвичайно високо. Утім, і античні автори (неодноразово згадані Г. Гроцієм – Фулідід, Тіт Лівій, Ісократ, Плутарх та ін.) теж підкріплюють посиланням на «стародавніх авторів». Однак у Г. Гроція подібний прийом застосовується ледь не у кожному реченні, скажімо у 2-й главі книги II він використав 113 цитат, з яких 72 цитати еллінських та римських вчених та літераторів, з яких 9 узято з Плутарха, по 5 – Цицерона, Сенеки, Страбона. Біблійних же цитат та посилань на «батьків церкви» по 11; ще 19 цитат Г. Гроцій використав з праць сучас-

них йому європейських юристів (іспанських, італійських, французьких).

Як видно, Гроцій ще не пориває із середньовічною схоластичною традицією, але вже явно видно перевагу раціоналістичних підходів до аргументації.

Г. Гроцій розглянув три можливих підстави володіння морем в парадигмі приватноправових стосунків: дарування, давність володіння (користування), право звичаю.

Насамперед ставиться під сумнів правомірність Тордесільяської угоди 1494 р. та спроможність римського папи розпоряджатися територіями, яких він не контролює [2, с. 35].

Заслуговує на увагу позиція Г. Гроція щодо рівності прав європейців та нехристиянських народів, для яких папський донат іберійським країнам не має значення. Доволі дотепним аргументом була вказівка Г. Гроція про однакову природу моря та повітря, які, на відміну від суходолу, ніхто не в змозі опанувати та приватизувати (суверенізувати) [1, с. 24; 6, с. 204]. У даному випадку нідерландський правник виступає прибічником поділу права на природне та людське (позитивне). Хоча він не заперечує існування і права Божественного, але в його інтерпретації воно дуже часто збігається з природним правом.

Прекрасний знавець античної наукової літератури та класичного римського приватного права Г. Гроцій дотепно і логічно оперує юридичною спадщиною і всебічно аналізує можливі випадки користування морськими просторами: рибальство, торгові стосунки, мандрівки. Такий аналіз дозволив йому зробити висновок, що моря не можуть стати предметом приватної власності, а відтак: «...жодна частина моря не може вважатися територією певного народу» [2, с. 28].

Утім Г. Гроцій розрізняє природу водних просторів, зокрема підкреслює, що морські затоки, ріки й озера можуть бути предметом рибальського сервіту, адже над ними можна встановити ефективний контроль [2, с. 30; 6, с. 223].

Проаналізувавши можливі аргументи тодішніх монополістів на володіння морем, Г. Гроцій стверджує, що всі вони порушують право справедливості, а тому інші народи можуть ігнорувати заборони португальців (іспанців) на мореплавство і торгівлю у Світовому океані. Досягати свого права інші народи можуть або шляхом підтримки мирних відносин, або через переговори, або навіть військовим шляхом [2, с. 51].

Сформулювавши основні принципи міжнародного морського права, мирного співробітництва на рівноправній основі, Г. Гроцій за п'ятнадцять років включив їх у широкий трактат «Про право війни та миру» (наприклад, глава III книги 2-ї майже повністю відтворює V-ту главу трактату «Вільне море...»).

Це фундаментальний твір, де Г. Гроцій всебічно обґрунтував новий характер міжнародних відносин на підставі права справедливості та договірного (міждержавного) права, а також запропонував дотримуватись певних правил при веденні війн.

Значним внеском Г. Гроція стала спроба сформулювати три можливих шляхи запобігання війни.

По-перше, ситуація, яка загрожує початком війни, може бути вирішена за допомогою переговорів. По-друге, сторони можуть обрати третейського суддю. Третій спосіб, який, на думку Г. Гроція, дозволяє уникнути війни – розв'язання конфлікту за допомогою жеребу.

Важливим внеском у становлення міжнародного морського права став аналіз Г. Гроція щодо історичних прикладів встановлення через договірне право тієї чи іншої форми контролю над морем. Він розглядає щонайменше дев'ять угод за участю Римської держави, Карфагену, Персії, Афін, Спарти, Мегар та елліністичних царств Птолемеїв та Селевкідів, а також Візантії.

Його висновок такий: попри всі спроби домовленостей про обмеження плавань в тих чи інших водах, «все це не свідчить ні про зайняття моря, ні про захоплення права мореплавства» [6, с. 223].

Однак Гроцій підкреслює, що є цілком правомірним стягнення помірної справедливої плати за надання певних навігаційних послуг мореплавцям: маячного, лоцманського збору, позначення небезпечних мілин [6, с. 222]. Як бачимо, і дане положення стало через триста років елементом сучасного морського права.

Водночас, Г. Гроцій вказує на окремі можливі випадки обмеження свободи мореплавства, зокрема права вільного проходу. Це контроль за прибережними водами за допомогою берегових гарматних батарей чи патрулюванням бойовими кораблями прилеглих до берегів держави смуг води [6, с. 221].

Крім того, він же вказує на необхідність і доцільність міжнародного співробітництва у сфері міжнародних морських сполучень. Але здійснювати його необхідно на взаємовигідній основі:

справедлива плата, визначена міжнародним правом або ж звичаєм, який ніхто не заперечує, та добросовісне виконання домовленостей.

Узагалі, як представник своєї епохи (виникнення «торгових імперій»), Г. Гроцій вбачає велику роль торговельних стосунків у розвитку держави та права. Оскільки матеріальні ресурси розподілено в світі нерівномірно, морська торгівля дозволяє людям долати дефіцит тих чи інших матеріальних благ, а значить «ніхто не в праві чинити перепони взаємним торговельним стосункам будь-якого народу з будь-яким народом» [6, с. 209].

Саме морська торгівля створює спільний добробут, оскільки світовий океан дозволяє різним народам здійснювати доступ до найвіддаленіших територій планети [3, 216].

Заслуговує на увагу й такий принцип, який, як здається авторам, вперше публічно висловлений саме Г. Гроцієм, а саме принцип рівності народів.

Рівність народів він розуміє безвідносно до їх раси, релігії чи рівня соціально-політичного розвитку. Він однаково визнає права власності, розпорядження та користування як за будь-яким європейським народом, так і за індіанцями Америки, мешканцями Ост-Індії, Китаю чи Японії. Таку думку він висловив у «Mare Liberum», таких же переконань він дотримувався і у зрілому віці у своїй головній праці «Три книги про право війни та миру» [3, с. 488].

Висновки. Аналіз двох основних міжнародно-правових творів Г. Гроція дозволяє авторам запропонувати такі висновки. І «Mare Liberum» («Вільне море»), і більш об'ємний трактат «Про право війни та миру» є не лише впливовими пам'ятками історико-правової думки ранньомодерного часу Західної Європи, але й залишаються, значною мірою, впливовими джерелами для діючого міжнародного права.

Як здається, саме Г. Гроцій першим підкреслив відмінність права міжнародного від права внутрішнього, а саме його договірну природу.

Значною мірою ідеї, сформульовані Г. Гроцієм, було покладено у фундамент сучасного міжнародного морського права на I та II конференціях з міжнародного права у 1958 та 1960 рр.

Визначний вплив мали ідеї нідерландського мислителя і на міжнародне гуманітарне право, зокрема на права цивільного населення під час збройних конфліктів та ставлення до військовополонених.

Третім напрямком міжнародного права, якого торкалися ідеї Г. Гроція, стала сфера міжнародно-правового співробітництва. Саме Гроцій став ледь не першим західноєвропейським мислителем, що вбачав у інституті міжнародного співробітництва той інструмент, який дозволить уникати міжнародних конфліктів, або хоча б суттєво його зменшувати, адже будь-яка війна завершується миром, то чи варто її розв'язувати, якщо можна вирішити мирними засобами?

Про мир Г. Гроцій неодноразово говорить протягом всього свого твору, закликаючи до запобігання війни «по мірі можливості». Закликом про «дотримання сумлінності і миру» він закінчує своє головне дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Grotius H. Mare Liberum and The Freedom of the Seas. URL: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7b/Grotius_Hugo_The_Freedom_of_the_Sea_\(v1.0\).pdf](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7b/Grotius_Hugo_The_Freedom_of_the_Sea_(v1.0).pdf).
2. The Freedom of the Seas. Kitchener, Ontario: Batoche Books, 2000. 63 p. URL: <https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/grotius/Seas.pdf>.
3. Волков С. Рационалістична інтерпретація теорії природного права у трактаті Гуго Гроція «Про право війни та миру». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Вип. 12. С. 152-160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvvi_2009_12_21.
4. Заєць А. П. Ідеї природного права у творчості Гуго Гроція. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Том 200. Юридичні науки. С. 16-20. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f7307fff-da74-4ed8-85fe-0c580aefb49b/content>.
5. Себайн Д., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. Київ: Основи, 1997. 838 с.
6. Hugo Grotius The Rights of War and Peace. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2018. 302 p.